

01. SKELLEFTEÅ OCH NORRA VÄSTERBOTTEN

Skellefteå – Varuträsk – Svanström – Bolidenkrysset – Bastuliden – Österjörn – Jörn – Åliden – Stensträsk – Missenträsk.

Vi ska nu resa från kusten oppåt marka! Dvs upp mot där Lappmarken en gång började. De här åtta milen tar enligt Google Maps 17 timmar att gå, men i verkligheten var det ju en resa på 2-3 dagar.

Oftast åkte man dock häst och kärra på en 8-9 timmar, om vägarna tillät. Ibland stod kärrorna halvvägs, i Krångfors eller liknande där vägarna började vara farbara. Snabbast gick det med släde över de frusna sjöarna. Med jämna mellanrum fanns det skjutsställen att ta in på för både kusk och häst. Grundregeln var att hästen inte fick påläggas mera last ”än han bekvämligen orkar bära”. Kärra med en häst fick inte dra mer än ett skeppund, eller 170 kilo. Vagn med två hästar fick dra det dubbla. För att ytterligare skydda hästarna infördes hastighetsbegränsning. En mil fick inte tillryggaläggas på kortare tid än en och en halv timme, eller med en hastighet av knappt sju kilometer i timmen.

Vi ska titta på en del av det kulturella och geografiska landskap som färgade Sara; inlandet, skogslandet, myrarna liksom tuberkolosen, bibeln, berättandet. Men också kolonialiseringen och släktens egna öden, själva skuldens drivkraft.

Det här är en miljö som gör dig kärv och drastisk.

Vi är födda så högmodiga att Vårherre måste slå oss med fattigdom till kroppen för att vi ska kunna bli fattiga i anden. En västerbottning vet sitt värde och låter ingen sätta sig på sig. Men går inte heller runt och skryter med sina framgångar. Man gör sig inte märkvärdig, är inte stor på sig. Det räcker att be om ett halvt glas saft. Men du vet om att du är värdefull och gör dig inte mindre än du är. Nåden har ingen lag.

Det är inte sant som dom säger att en västerbottning icket ber om hjälpen. Men integritet och respekt är ledord för varje västerbottning. Att tränga sig på oinbjuden är främmande i denna hederskultur, oaktat de bästa intentioner. De nader, de som bor i Södra Schwärje (bortanför Klockstenen i Hörnefors), dem hava aldrig sett det som annat än självklart att hjälpa varandra oombett. Men för Vredens barn kan det vara att tvingas vandra i det mörko lande.

02. TAJGAN/INLANDET/HAVET

Och som om Vårherre hade avsett att människor skulle leva överallt på jorden, kom de att slå sig ned i bördiga trakter, att slå sig ut till karga områden, att klösa sig fast vid allt magrare kläppar, att hoppa mellan tuvorna i bottenlösa kärr, att bygga sig en stuga längst ut i snön.

Den svenska barrskogen, huvudsakligen bestående av gran och tall, är del av en barrskogszon som sträcker sig runt norra halvklotets kalltempererade zon. Denna skog kallas ibland tajgan och zonen benämns i regel som det boreala barrskogsbältet, världens största sammanhängande ekosystem.

Vi inleder vår resa på gammal havsbotten, landskapet är platt och lågkulligt, men när vi når inlandet är vi över 200 meter över havet (dvs när vi närmare oss Bolidenkorsningen), alltså på land. Norrlands inland avgränsas i väst av att vara under trädgränsen och i öst av att vara över högsta kustlinjen. I söder avgränsas inlandet av biologiska norrlandsgränsen (Limes Norrlandicus) och i norr av gränsen mot Finland. Meteorologiskt är inlandet det område som har inlandsklimat, det område som ligger så långt från kusten att det inte påverkas av sjöbrisen under sommaren.

Norrlands inland var det sista området i Europa som blev fritt från inlandsisen. Därmed också den del som sist blev tillgängligt för kolonisation, de äldsta spåren efter människor är cirka 10 600 år gamla (runt Pajala och Arjeplog).

Vi har inte arktiskt, utan subarktiskt klimat. Det innebär att vi förväntar oss tydliga årstidsväxlingar; varmljussommarnatten och kallmörkvinterdagen. Subarktisk förmåga är en militär term som innebär att man kan överleva snö, mörker, kyla och bristande infrastruktur (glesbygd, enstakaställen och ödemarker). Större delen av Norrland yta består av morän, som möjliggör färre sorters odling än södra Sverige. Moränen är vanligen moig och sandig, och sådana marker domineras av tallskog. I de vidsträckta granitområdena i det inre av Norrland är stenblocksfrekvensen hög, och denna terräng har bara undantagsvis odlats. Inlandet tillhör i huvudsak odlingszon VI och VII. Det är ett kärvt land som byggde kärva människor.

Innan cykeln kom var världen var inte större än att efter tre mil kom det ett nytt Degerträsk och ett nytt Rödmosamyran. Något vi lever med än idag.

Skogen var också ”fattigmans tröja”, även om skogsinnehavet innebar skattskyldigheter och utskylder. Den gav sommarbete åt djuren, vilt att jaga, ved till uppvärmning, kolning och tjärdalar. Den gav virke till byggnader, möbler och husgeråd. Så småningom, då trävaruexporten tog fart, gav den inkomster till huggare, körare och flottare.

Genom den s.k. avvittringen tilldelades hemman och nybyggen skog av kronan, bl.a. i syfte att stärka kolonisationen och försörjningsmöjligheterna för de som bröt mark och bosatte sig i skogslänen. I Västerbotten sammanföll tidpunkten för avvittringen med laga skifte som i denna del av landet oftast innebar att gårdarna tilldelades mer sammanhängande åkermark, slåttermyrar och en del skog. Avvittringen var formellt klart i Norsjö 1881 men i praktiken blev många nyblivna skogsägare inte skogsägare särskilt länge. När sågverken byggdes upp längs Norrlandskusten, vid mitten av 1800-talet, var bolagen i stort behov av timmer. Bolagen köpte avverkningsrätter på skogen som kunde sträcka sig tiotals år framöver, något som förde med sig att hemmansägarna inte kunde tillgodoräkna sig de avsevärda prisökningarna som blev följden av den stora efterfrågan. I vissa fall köpte bolagen hela fastigheterna. I Jörns kommun fanns vid slutet av 1880-talet 336 hushåll och av dem hade 50 sålt sin skog och ytterligare 20 hela hemmanet.

03. DIKNING OCH KOLONISERING

Norrlands inland var den sista delen av Sverige som koloniserades. Även om de äldsta boplatserna i Norrland funnits i bland annat Arjeplog (och Pajala) och mycket tyder på tidiga influenser från öst och norr och väst (bland annat hållmålningar och Kalvträskskidan) har det i modern tid varit från kusten och inåt som Norrland kristnats och koloniserats. (Platser i inlandet som Lycksele, Arvidsjaur, Jokkmokk, Åsele och Arjeplog var från början kyrkplatser från 1600-talet.) (Det bottniska handelstvånget togs bort 1765 och) Under 1800-talet upplevde kuststäderna tillsammans med resten av Norrland en stark tillväxt tack vare skogsnäringen. Sveriges industrialisering kan anses ha startat med sågverken i Norrland, där ångdrivna sågar började anläggas längs norrlandskusten 1849.

Redan på 1600-talet hade silvermalm upptäckts på Nasafjället i Pite lappmark. Rikskanslern Axel Oxenstierna satte stora förhoppningar till att en gruvsatsning i Lappland skulle bli räddningen för Sverige. Oxenstiernas syn på Lappland, inlandet och glesbygden anses sedan av många dess ha blivit vägledande: *"I Norrland, hava vi ett Indien inom våra gränser, bara vi rätt förstå att utnyttja det."*

Därför var det viktigt att befolka landet med svenskar.

Storsvagåren 1867-68 levde starkt i folks minne. Gräset till får och ko till ost och kläder är avgörande. I första hand användes myrarna till myrslätter. Det näringsrika starrhöet slogs ned med lie och räfsades samman. Man kan än idag se rester av lador kring en del sådana myrar. Avkastningen på myrarna kunde ökas genom fördämningar där det slamrika vattnet fungerade som gödning.

Ett annat sätt att utöka sina slätterängar var att torka ut myrar genom avdikning. Utdikning av de många myrarna och sänkning av sjöarna var ett sätt att få frodigare gräs. Avdikning av myrar gjordes även för att öka skogarnas utbredning och trädens tillväxt. Under 1800-talet började våtmarker att dikas ut och sjöar sänktes. Detta i sin tur krävde att djupa diken grävdes och att kanaler för vattenavledning anlades. Dikena gjordes stora och breda, några stensattes, och det blev även vanligt att räta ut bäckarnas slingrande lopp så att vattendragen blev mer eller mindre raka. Dikena grävdes så att avrinningen gick mot ett större vattendrag. Dikesrenarna kunde betas eller slås och det har bidragit till att det i dessa miljöer många gånger har utvecklats en speciell flora och fauna. Under 1800- och in på 1900-talet utgick även statligt stöd för stora dikningsföretag. De diken som uppkom då kallas vanligen för krongdiken. Dessa bidrag har haft olika namn men så småningom skapades det "Norrländska Avdikningsbidraget". I Sara Lidmans böcker beskrivs dessa stora dikningsprojekt som inte bara gjordes för att långsiktigt öka på den odlingsbara jorden utan också kortsiktigt generera inkomster till familjen. Dikningsbidragen upphörde i mitten på 30-talet.

"Lillvattnet" (Jörn) är under 1800-talet en mycket fattig socken, vars främst kontakt med övriga "Schwärje" länge ligger i att de erhåller dikningsbidrag. I stora summor. Jernbanan, järnvägen, blir symbol för den nya tiden som Didrik kämpar för ska komma, som för att upphäva skammen han känner för den fattiga och bidragsberoende socknen.

Förmåner och skyldigheter för nybyggare var olika i kustområdet och i lappmarken sedan 1600-talet. Antalet frihetsår, d.v.s. den tid nybyggaren var befriad från skatt och andra pålagor, var i kustbygden 30-35, men i vissa fall ända upp till 50. I lappmarken låg praxis på 20 år. Skillnaden motiverades med att odlingskyldigheten var mer omfattande närmare kusten och att det därför behövdes längre tid att nå uppsatta mål. Dessutom kunde kustnybyggaren få både spannmålshjälp och ekonomiskt understöd.

År 1891 biföll den svenska riksdagen ett förslag om att upplåta så kallade *skogstorp* "där det för kronoparkens vård och bevakning vore gagneligt... åt personer som ägde god frejd och vore fullt

arbetsföra". Domänstyrelsen betonade dock i ett yttrande att upplåtelseerna "icke fick ses ur kolonisationssynpunkt utan ur den synpunkten att de skulle vara till gagn för skogsbruket". År 1929 infördes en ny upplåtelseform på kronoparkerna: *kronotorp*. Målet var nu inte längre att etablera jordbruk. I stället skulle kronotorp i första hand upplåtas till lokala skogsarbetare som gjort sig kända för "sparsamhet, nykterhet och hederlig vandel".

Det uppstod konflikter mellan nybyggarna och samerna om fiskerätt och betesmarker även utanför lappmarken. Men den stora konflikten låg mellan nybyggarna, markens förutsättningar och överhetens krav på resultat. Sara Lidman är en av de norrlandsförfattare som skildrat detta. Hennes stora verk om 1800- och 1900-talets modernisering och kolonisering av Norrlands inland är de sju romaner som senare fick samlingsnamnet *Jernbanan*. Men redan i *Hjortronlandet* från 1955 beskriver hon hur kronotorparen Nordmark tar till orda mot Överheten:

"...vi hungrade redan i fosterstadiet, våra förfäder var alla hungriga i alla sina livsdagar. Ni kan packa i oss en säck med råg för varje ryggekota – det kan inte mätta den ärvda hungern."

" Märk väl hur Lillvattnets socken haver med skatter bidragit till jernbanebyggnationerna i det övriga riket. Dock ämnar man icke förena oss med hufvudstaden medelst Jernbana. Och skälet: Vi hava fått nödhjälp i gångna svagår. Dessutom hava vi fått dikningsbidrag. Och för det tredje omtalas vi som ödemarksbor. Det låter som vore vi idel uppfostringspojkar och hjon utan andra rättigheter än att krypa efter varandra i dikena. Människorna i det verkliga Schwärje de skola tala om odling och därmed avse såväl jordens förbättring som andens lyftning och förfining. Men vi på dikets botten skola icke höra det, emedan våra öron äro tilltöppta med torv. Vi skola mäta våra grässtrån med grannens grässtrån och icke känna till andra måttstockar. Vi skola bliva sådana dikare att spadar växa ut direkt från axlarna som på mullsorken."

" De talade genom honom? Och ett svindlande ögonblick sågo de Moses som en jättelik mullsork. Hans sluttande axlar och något för korta armar och underläppen"

"Hur var det du sa när spadar växa ut direkt från axlarna på dem. Det var jävligt roligt."

"Hellre dika i Signemyran och uppbära bidrag från Kronan via Hushållningssällskapet – än gräva för ljus."

04. BERÄTTARNAS LÄN /BIBELN/TIMMERKOJA/BERÄTTARNA/SPRÅKET

Västerbotten är ett land fullt av berättare. De flesta har hört om de tre stora Torgny, PO – och Sara.

Saras familj var som många andra i trakten djupt troende, och tillhörde den av Carl Olof Rosenius influerade delen av den lutherska väckelserörelsen, EFS. Fromheten, liksom uppväxten i byn i skogsmarkerna, blev avgörande för Sara Lidmans litterära vägval. Redan från början präglades hennes stil av en så originell blandning av dialektala vändningar, bibliska formuleringar, myndighetsspråk och poetisk rytmkänsla, att den omtalades som ett eget idiom; en ”lidmanska”.

Detta kan man läsa mer om i ”Genesis och Jernet : ett möte mellan Sara Lidmans Jernbaneepos och bibelns berättelser”(2006, Lina Sjöberg).

Vägen till författarskapet blev dock inte alldeles rak, enligt Svenskt kvinnobiografiskt lexikon. Som andra obemedlade ungdomar av samma generation fann Sara Lidman en bakdörr in i läsande och bildning när hon under tonårstiden smittades av tuberkulos. De väl sorterade bibliotekshyllorna på Hällnäs sanatorium och det intellektuella utbytet med kamraterna gav henne viktiga impulser till fortsatta studier.

Saras språk – vårt språk - tar must och färg från platsen. Svenska kunde vi inte prata. Språket blev en blandning av vår lokala och vardagliga bondska och Skriftens stolpiga högsvenska. Särskilt när det var allvar. När Torgny skulle beskriva sitt språk, beskriver han det som om hans mormor skulle skriva till landshövdingen.

Dialekt och berättarkultur var tillsammans med Skriften var starkt sammankopplade. Runt lägereldarna i skogsarbetarkojorna berättades skrönor och myter och drömdes drömmar. Man respekterade integriteten, väntade på sin tur och tog ansvar för den tid man tog i anspråk.

Västerbottningen pratar inte i onödan men är icket återhållsam då han ljuger.

(BV) Sydlänningen ska aldrig, som en västerbottning hemma eller i förskingringen, kunna inom sig uttala orden på rätt sätt, kunna smaka på hela deras salta eller njuta av den ökade färg och musik, som själva uttalet ger dem.

(TL) Orden bära icke bojor. Orden, dem hava stormvindens kraft.

Stark som dånet av en vattuflod. I berättarnas Västerbotten vävs legender av myter och missförstånd. Västerbottningen söker inte rampljusets tillfälliga bekräftelse, men är inte oredo att leverera en ravelbit om situationen så kräver.

Med sin språkliga hopsmältning vill Sara balansera ojämvikten som råder mellan centrum och periferi och möta den enkelriktade dialog som förs från centralmakt till lydrike utan väntan på svar. Aldrig antas den ”andra sidan” ha en egen röst. Mot denna bakgrund börjar ett postkolonialt projekt att gro i Sara Lidmans författarskap. Ett projekt vari den postkoloniala och språkliga tematiken vandrar hand i hand. Den rikssvenska och västerbottniska legering som ”lidmanskan” inrymmer kan således betraktas som en kolonial motstrategi vilken Lidman använder. Tvåspråkigheten i hennes författarskap såväl opponerar sig mot äganderätten av språk som upphäver ordlösheten vilken konungamakten tillskrivit det perifera Västerbotten.

Konflikten mellan ”ord och jord” är således också konflikten mellan ”rikssvenskan och folkmålet” såväl som konflikten mellan ”centrum och periferi” (Det postkoloniala temat i Sara Lidmans roman *Din tjänare* hör av Hilma Olsson, 2013)

Språkvetaren Gösta Holm menar att Lidman ”går ganska nära yttergränsen för språkets förmåga att bilda avledningar och sammansättningar.”

”Jag visste inte att laxen har en näsa förrän jag kom att läsa om den fiskens luktorgan. Det är ett underverk.”

Vi är många västerbottningar som ärvat lågkyrkligheten och/eller frisinnet. Även om du är hedning idag – och inte ens lyssnar på Toto - lever du sociokulturellt i Rosenius EFS-anda av konsensus, egenansvar och jämlikhet. Du kanske inte vet exakt när regeringen Ekman tillträdde eller namnet på Jakobs samtliga söner, men du har en instinktiv motvilja mot andras överhöghet. Du är inte konfliktlysten som norrbottningen eller övertydlig som sörlänningen. Du dricker för lite och har antagligen gått i söndagsskola.

Det var med orden och berättelserna som Sara Lidman gav Västerbotten en röst. Ett kulturhus i Skellefteå måste erbjuda en röst åt alla. Kultur åt alla. Det ska bjuda på kulturell vardagslunk. Det får man med ett bibliotek. Ett bibliotek, plus ett bibliotekskafé med en scen. Ett modernt bibliotek är inte bara böckerna och läsandet, utan också skrivandet. Ett resecentrum för själen. Skapandet med ord. Berättelserna. Språket. Nej, språken. Tigrinja, farsi och skjelletmål. Som Sara Lidman skriver i Lifsens rot: *”tag emot böckerna, Rönnog. Deras värde kan ge sig tillkänna – efter en viss lagringstid.”*

05. SNALLARVÄGEN/KAPITALISMEN/MARKNADSKRAFTERNA

Omställningen från den gamla tidens självförsörjande till nya tidens marknad och handel kom sent till Västerbotten. Och ändå var vi inte redo.

Snallarvägen

Det är vägen över Varuträsk, Svanström Bastunäs och Österjörn. Vintertid hade man en vinterväg som gick på sjöar. Den gick över Klintjärn, Bastuträsket, Klockträsk, Hedträsket och fram till Österjörn. Det stora transporterna ägde väl rum vintertid. En del av vintervägen finns på konceptkartan till Generalstabens karta från 1920.

Skogsbolagen konkurrerade vid inköpet av avverkningsrätterna, men samtidigt samarbetade de för att inte ortsbefolkningen skulle utnyttja läget och driva upp priserna. Sara Lidmans farfar, Erik Lidman, arbetade med skogsbolagen med att ropa in avverkningsrätter till låga priser. I de trakter Erik Lidman kom från och arbetade med att köpa in avverkningsrätter hölls priserna extremt låga, de ersättningar som utgick till markägarna låg här tio gånger under de föreslagna ersättningarna som annars var standard.

Konkursen, arvet och skulden

Erik Lidman gjorde en gigantisk konkurs – i dagens penningvärde skulle den motsvara 50 miljoner kronor! Skulden vilade tungt över familjen. Erik Lidman hamnade i fängelse och familjen tvingades lämna den stora gården i Åliden och flytta till ett enklare hus i Missenträsk. Erik Lidman blev 62 år (1857-1919). Sara Lidmans far och farbröder tvingades också ta över en del av faderns skuld. Denna ”arvssynd” blev även Saras att förklara, försvara och förtälja.

06. AV SLOMPARNS ROT OCH STAM / SLÄKT OCH LIV

Man kan enligt Birger Vikström spana långt in i historiens dunkel och ändå inte upptäcka annat än västerbottningar. Det bygger kanske lite på att man spanar rätt lokalt och att det för några hundra år sedan bodde hyfsat få här. Men ändå. Även om – eller tack vare att - många västerbottniska släkträd mest av allt liknar granar innehåller de oftast Zakris i Kvavisträsk, Sara Lidman och Slomparn. (Observera att en västerbottning aldrig talar om inavel. Vi föredrar termen förädling.)

Sara Lidman föddes mitt i en nattlig snöstorm i december 1923 i byn Missenträsk i norra Västerbotten. Hon växte upp som näst yngst i en barnaskara om fem, i ett för tiden typiskt flergenerationsboende där jordbruk kombinerades med skogsbruk på familjens skogshemman. Förutom syskonen och föräldrarna Andreas och Jenny bodde även farmodern Sara Helena på gården, liksom Andreas två ogifta bröder Anund och Arvid Lidman. Farfadern Erik Lidman hade dött 1919, och var den som skulle stå modell för Didrik i Jernbanan.

”En port ut mot livet” heter avsnittet i Birgitta Holms Sara Lidman-biografi om den unga Lidmans vistelse i på sanatoriet i Hällnäs. De norrländska sanatorierna hade patienter med annan, vanligtvis enklare bakgrund, och blev sina egna, kanske både mer jordnära och mer fromma, idémyllor, i fattiga och religiösa bygder. Det var bland annat där hon, präglad av hemmiljöns religiositet, träffade fritänkande författarkollegan Martina Nord (senare Nilsson), och påverkades djupt. Och det var där hon lärde sig dansa foxtrot, och från religionens förbjudande hållning kom till beslutet att ge sig ”världen i våld, ha roligt och vara ung”. Och så böckernas värld, i sanatoriets bibliotek. ”Våra sanatorier den tiden var inte bara Dödens Väntrum; de var sannskyldiga högskolor för glesbygdens barn”, skrev Sara Lidman 1996. (Citat ur Holms biografi). Sanatorierna var också präglade av naturromantik från början, i tron på den friska luften, de avlägsna miljöernas läkande kraft. ”Man ville gärna bortse från vardagens triviala verklighet, den skrämmande döden, och fly in i en fantasivärld av drömmar och mystik”, påpekar Lars-Gösta Wiman.

De var för många dödens väntrum, men också berättarsjälarnas väntrum. Tuberkulosen återkommer i Torgny Lindgrens berättelser. Sanatorierna har fött litteratur och format författare. För den med vakna sinnen och lyckan att tillfriskna till slut, gav tiden där erfarenheter inte bara för resten av det egna livet, utan också för berättelser om andra. Det verkar finnas något i miljön och i upplevelserna av den sjukdomen som lockar även berättare ut nya generationer att återvända i tid och rum, även sedan anläggningar lämnats öde eller fått andra funktioner. Och hur skulle det kunna vara annorlunda? Sanatorierna samlade och isolerade svårt sjuka människor, med fysiska och psykiska lidanden, och ändå ett glödande hopp om bättring, om återseenden eller upptäcksfärder. Anläggningarna blev tryckkokare av osäkerhet, spänningar, frustration, attraktioner, ensamhet och nära relationer. De både frös tiden och hettade upp den till oanade temperaturer.

Sara kunde försörja sig som författare sedan 1953 och debutromanen Tjärdalen, som var något av en sensation med ett upplagerekord som skulle stå sig i flera decennier. År 1975 flyttade hon tillbaka till barndomshemmet i Missenträsk, både för att vårda sina åldriga föräldrar och för att påbörja arbetet med den romansvit som skulle bli hennes mästerverk, Jernbanan. Den skulle bli en summa av alla hennes erfarenheter och lärdomar vi har pratat om. Byn, skogslandet, koloniseringen, berättandet, språket, släkthistorien, marknadskrafterna och politiken.

Anneli Bränström Öhman menar att man mycket väl kan läsa romansviten som en folkhistorisk skildring av det moderna Sverige. Författaren hävdar att omvandlingen av Sverige från fattigland till välfärdssamhälle är berättelsens kärna. Det som skiljer den från annan historieskrivning är dock att den är skriven ur de periferas perspektiv. För det moderna Sverige är ”den lilla västerbottniska

inlandsbyn” och glesbygden i stort en meningslös, onyttig plats som endast kostar staten pengar, utan att bidra med någonting. Det Sara Lidman gör, menar Bränström Öhman, är att ge dessa människor i utkanten av det moderna samhället en *”röst, gestalt och därmed även en förkroppsligad känslöhistoria”*.

07. POLITIKEN / BYN I VÄRLDEN

Lidman upplevde under sin uppväxt vad Holm kallar för ”koloniala ögonblick”. Detta skedde bland annat när en veterinärhustru från staden var på besök och gav Lidman intrycket av att förundras över hur människor på landet kunde leva på det viset som de gjorde.

Lidman hade inga uttalade mål med sin sydafrikaresa 1960, men snart menar Holm att intrycken och erfarenheterna kopplades till det koloniala perspektiv hon upplevt redan under sin uppväxt. På sina fortsatta resor fortsatte hon att ta in intryck och lägga dem till de hon redan hade. Lidman engagerade sig i kampen mot atomvapen, mot apartheid och USA:s krig i Vietnam. Och för gruvarbetarna i Malmfälten och klimatet.

Sara Lidman beskrev ofta sin bildningsgång som en vandring mellan tre universitet. Byn och dess människor var det första, där hon lärde sig att förstå hur ”avfolkning” och ”avskogning” hängde ihop i en kolonial logik. I Uppsala fanns det andra, där hon lärde sig betydelsen av klass och av stil, som ”svängningen mellan gravitation och grace”. Det tredje universitetet formades kring hennes resor i Afrika och Vietnam på 1960- och 1970-talen, där hennes politiska engagemang för fred, miljöfrågor och social rättvisa vässades till full skärpa.

Holm skriver att tanken på att skriva ett epos om människorna i Västerbotten växte fram hos Sara Lidman under Vietnamtiden. Sara Lidman var hela sitt liv en stridbar person. Ett kulturhus i Skellefteå kan inte bara vara till för att stryka en kulturell medelklass medhårs. Det måste också vara ett rum för motstånd, för obekväma grupper som själva definierar sin kultur. Ett rum för demokrati. Motståndet är också själva stämningen i det som görs, inte bara för vilka. Experimentlusta, att våga vara kontroversiell. Att våga riskera att hamna uta sjetta – på det släta, på hala skaren, på bar backe.

Som Sara Lidman skriver i Varje löv är ett öga: *”Artikeln däremot är stubbe och stubin. Man skriver den när en massmediabild av ett skeende dämt upp ett sådant raseri inom en att man inte får andrum till romanarbete förrän man inlämnat en protest.”*

Sara Lidman var kristallklar när det handlade om mänskliga rättigheter. Oavsett om det gällde apartheid, gruvarbetare eller det lilla barnet. Ett kulturhus i Skellefteå kan inte bara vara till för oss som har det bra. Det måste också vara ett nav i kampen mot förtryck. I världen. I Skellefteå. Byn i världen. Ett kulturhus där alla känner sig välkomna, efterfrågade och trygga. Oavsett köpkraft, ursprung och kön. Eller ålder – barn är människor. Som Sara Lidman skriver i Expressen 22 februari 1974: ”Du som går här förbi är behörig att stiga in och värma dej oavsett om du ämnar åka med nästa tåg eller ej. Också denna lilla kur är en vrå i folkets hem, som behöver din närvaro. Skriv något på väggen så att andra får veta hur du har det.”

Sara Lidman kom inte från Skellefteå. Hon kom från Missenträsk. De hon skildrar kämpar sig ofta fram i samhällets utmarker. I Ecksträsk, i Kirima, i Dong Hoi. Ett kulturhus i Skellefteå kan inte bara vara till för staden. Det måste också skapa kultur i hela kommunen. För hela kommunen. Skellefteå är även sina utmarker. Som Sara Lidman skriver i Tjärdalen: ”Så vitt man bor i en by måste man bry sig.”

08. JÖRN / VATTNET

Inledningen till Nabots sten - *”Där Anna-Stava! Se du hur hon går där och pekar? Jag ger mig! Det får bli där! Herre herre vad hon är elegant! Ser du vad hon gör? - Hon utmärker stället.....stakar ut en tomt! En plats åt jernbanestationen! Oh du min långhalsade lilla trana!”*

Första spadtaget på järnvägsbygget i Jörn skedde i augusti 1892 och det första tåget kom 1893. Första invånarna folkbokfördes i Jörn i januari 1893. Under byggnadstiden kallade rallarna platsen ”Ettusentvå” efter avståndet till Stockholm.

Stationshuset i Jörn invigdes den 2 augusti 1894 i samband med att järnvägssträckan Vännäs-Boden öppnas. Tåget med kungligheter och potentater startade tidigt i Vännäs, själva invigningen skedde i Boden på kvällen, men på vägen stannade tåget i Jörn för frukost, kl. 12:23-12:53. Blåsorkester fanns på plats liksom en stor folkmassa. Flaggor och girlander prydde stationen. Kung Oskar II och kronprins Gustav med följe gick snabbt in till den väntande maten. Menyn bestod av smörgåsbord, därefter kalvfilé och ankbröst och den korta måltiden avslutas med maräng, hjortronsylt och glass. Vid hundraårsjubileet som firades 1993 serverades samma meny. Invigningen med konungens närvaro var av Didrik tänkt som hans stora dag när hembygden skulle förenas med det egentliga Schwärje. Den stora dagen fick han dock, vad vi tror, inte uppleva. När invigningen skedde pågick rättsprocessen mot honom, som skulle leda till två fängelsevistelser under perioden december 1894 till december 1896. En period vistades han på Långholmen och fraktades ner till Stockholm med tåg, slagen i bojor.

Nordvästra delen av det blivande stationssamhället, ett torrt område uppe på backen, ägdes av byamännen i Mossaroträsk. Sydöstra delen där stationshuset kom att byggas var en del av kronoparken Westra Jörnsmarken. Däremellan fanns ett blött område kring Grundträskån – en sankmark som nästan inte gick att ta sig fram på utan att sjunka ner i dyn. Där var det så blött att endast ”trönjen” (tranorna) kunde gå. Där anlades järnvägsstationen på det som i böckerna heter Hästätarflarken i verkligheten kanske var en del av Blötgörjemyran. I böckerna blir också – av självaste Månlidhästen - rotehjonet Hård nedtrampad i myren för gott. Fd soldaten, slagskämpen och rentjuven Gustaf Jonsson Slumpare var en särdeles oböjlig och omöjlig nybyggare oppåt marka som vid urtima ting 1830 dömdes till skampåle, spöstraff och kyrkoplikt. Han är förebild till rotehjonet Hård och enligt BV släkt med alla västerbottningar.

09. VÄSTRA ÅLIDEN / MÅNLIDEN

”De skymtade Månlidens hus och talade om rödfärgen. Hur den trotsade höstmörker. Hur viktig den var om vintern – genom att bryta snöns dödsvita välde med röda rop; här vankas det levande folk ”
(Nabots sten)

Nils Östensson (pojken och hästen-hjälten) f. 1788 i Gummark, gm S G Andersdr 1810, boende i Storträsk 1823. Sonen Nils, den moderlöse sonen, bryter upp från den nedsupne fadern för att ta sig ett nybygge oppåt marka. Hamnar som Mårten i en snöstorm som finner sig på morgonen sittandes med en skorsten i famnen – den okände föregången Isaks övergivna stuga från 1848.

Nils Nilsson (”pappaMårten”) hade sex barn som överlevde, varav tre söner: Bröderna tog sig olika efternamn, Jonas Sparrman, Erik Lidman och Herman Unéus. Erik är huvudperson (”Didrik Mårternsson”) i Sara Lidmans Jernbanan. 1890 bodde det 35 personer i Åliden.

Åliden är riksbekant som Månliden i Sara Lidmans Jernbaneepos. Där bodde och verkade seriens huvudperson Didrik Mårtensson. Didriks förebild, Saras farfar Erik Lidman, byggde 1886 det stora rödmålade huset som ligger norr om väg 95. Det första huset i Jörn med tapeter. Erik var liksom Didrik ivrig kämpe för en förlängning av stambanan upp genom Norrland.

Erik Lidman var handelsman och hade en handelsbod i byn men han gjorde också skogs- och trävaruaffärer. Han anställde en bokhållare för att sköta bokföringen. Denne kom flyttandes från Byske. Det var en ung Anton Wikström – tidningen Norrans skapare, riksdagsman mm, som började sin karriär här i Jörns socken. I Lidmans tjänst fanns också en duktig smed, Nils Lindholms specialitet bl.a. saxar och knivar. Han tillverkade siffrorna till Öster-Jörns kyrka och senare även till kyrksalen i Jörn, vilka nu används i S:t Mikaelsskyrkan i Jörn.

Socken styrdes från Åliden under Erik Lidmans tid. Erik var den drivande personen – ”olförarn”, men hans bror Jonas Sparrman hade även en viktig post som handläggare av kommunens ekonomi. Erik Lidmans handelsbod flyttades till Jörn där den står inne på första tomten väster om järnvägen på södra sidan av Storgatan (f.d. Janssons/Lundgrens möbelaffär).

10. MISSENTRÄSK / ECKSTRÄSK

På sensommaren 1897, efter Erik Lidmans två fängelsevistelser, flyttade familjen Lidman till Missenträsk. Sara Lenas ("Anna-Stavas") bror hade för systemens räkning köpt in ett hemman på exekutiv auktion, nr 3 1/32 mantal, längst västerut på liden. Hemmanets ägare var Karl Lundberg ("Spadar-Abdon"), en av dem som under dessa år drevs oppåt marka.

Andreas ("Isak Mårten") skulle just fylla nio år när familjen kom till Missenträsk. Äldsta dottern Amanda - Alma - gick i förväg med en eller ett par kor till fots de två och en halv milen från Åliden. Den övriga familjen kom efter med en kärra. Vid familjen Lidmans ankomst hade Lundberg ännu lyckats hålla sig kvar på gården och till dess han och hans familj kunde avhysas bodde Erik och Sara Lena med barnhopen i en bagarstuga högst upp på liden. Ännu en son, Nils, hade fötts i april detta år. I Missenträsk kom ytterligare tre barn, Arvid (1900), Anna (1902) och Anund (1903). Enligt Andreas var Missenträsk vid den här tiden en by i förfall - stugorna grå och eländiga, hästarna magra och folket försupet. Förr när Stormyran inte var uppdikad hade Missenträsk rykte om sig om att hysa allsköns folk som hade anledning att dra sig undan. Det var svårt att komma åt förbrytare som ville gömma sig här. *"Fyllbultar och kortoxar och hädare och vildmän!"* som Ecksträskarna beskrivs av överheten i Vredens barn.

Det gamla boningshuset var en gammal timmerstuga på stenfot med spåntak, avdelat i kök, kammare och förstuga, 8 m långt, 4 m högt och 5,9 m brett. Därutöver fanns på gården bod, hemlighus och vedbod samt ladugård och tröskloge. Boden finns ännu kvar, det äldsta huset på gården.

Efter sanatorievistelsen återvände Sara till Missenträsk. Mauritz i byn skrev på borgen så att Sara skulle kunna studera i Uppsala. *"Och när du nu far till Uppsala och blir så bildad får du komma tillbaka och berätta för oss hur alltsammans är."*

Efter en lång tid som intensivt engagerad i Vietnamkriget och politiskt synlig i offentligheten flyttar Lidman 1975 hem till Missenträsk för att skriva "Boken" – alltså Jernbanan, sitt stora verk om moderniseringen och koloniseringen av Norrland.

Huset renoverades av Sara Lidman när hon flyttade hem och anpassades så att också hennes farbror skulle kunna bo där. Farbrodern Arvid hade slitit i timmerskogen och betalat av på familjens gamla skuld. Sara Lidman kände det som sin plikt att göra något för honom.

Lidman har lämnat en sorts instruktionsmanual för gården med utsikt mot Vithatten: *"Båda stugorna kan bli väldigt tysta. Jag har haft svårt att tåla tystnaden, jag har uppfattat den som 'rytmlös' – som om universum skulle kunna sippra in och förskingra mej. Alltså har det varit viktigt att ha köksklockan tickande, som husets hjärta. Men att dessutom varje rum måste ha en väckarklocka 'som håller stånd emot yttre rymden'.*

Sara lät på slutet av 80-talet avstycka gårdens två bostadshus med tomtmark från fastighetens skogs- och åkermark. Gården överfördes genom donation år 2001 till Umeå Universitet och under Stiftelsen Lars Färgares gård.

En nyproducerad utställning finns i dag i gamla skolan och byns bönhus, varifrån Ordet strömmade ut över de 256 invånare som bodde här när Sara var barn, är idag byggnadsminne.

11. ÖSTERJÖRN / LILLVATTNET

*”De hade tillgång till en kammare i Mattes kyrkstuga i Lillvattnet och träffade kusiner från olika byar
'Mattes tjurskallar dem finns överallt'”*

(Din tjänare hör)

Den första nybyggaren slog ner sina bopålar vid Jörnsträsket 1778. Byn fick namnet Jörn. Vid laga skifte 1875 bestod Jörns byalag av fem hemman plus predikantbostället. Denna by var huvudorten i socknen innan järnvägen kom och kallas i Jernbaneserien för Lillvattnet. När det nya stationssamhället år 1893 började byggas upp 5 km väster om byn fick det överta namnet Jörn (Vattnet i Jernbaneserien). Det ”gamla Jörn” fick då namnet Österjörn (Lillvattnet).

Detta var Plassn, alltså kyrkplatsen. Här avgjordes både kyrkliga och världsliga saker. Kyrkstaden bestod i början av 1900-talet av sex stora stugor på norra sidan landsvägen med åtta kamrar vardera. Norr därom låg en rad med mindre stugor med två kamrar vardera.

Sara Lidman skildrar livet i kyrkstadskamrarna i boken *Din tjänare hör*, som utspelar sig cirka 1877-1879. På 1940-talet började man göra kolved av kyrkstugorna.

Den nutida kyrkan invigdes den 27/9 1857 av kapellpredikanten C. O. Klockhoff från Yttersfors, Byske. Jörn var fram till 1892 en del av Norsjö församling. Erik Lidman (”Didrik”) var även i verkligheten den förste som döptes i den nya kyrkan och det skedde vid invigningen.

Sockenstugan byggdes 1837. Här inrättades Jörns första fasta skola 1863. De nutida kommunerna tillkom 1862, de gamla socknarna blev i normalfallet en kommun och en församling. Jörn blev egen borgerlig kommun men tillhörde kyrkligt Norsjö församling fram till 1892. Kommunalstämman (föregångare till kommunfullmäktige) höll sina sammanträden här med Erik Lidman som ordförande. Sockenstugan revs i början av 1940-talet.

Källor:

Kulturhus enligt Sara (Sara Lidman-sällskapets avdelning i Skellefteå, 2013)

Västerbottnisk katekes - med kort utveckling (Nordvik, 2018)

Genesis och Jernet : ett möte mellan Sara Lidmans Jernbaneepos och bibelns berättelser”(2006, Lina Sjöberg).

Det postkoloniala temat i Sara Lidmans roman Din tjänare hör (Hilma Olsson, 2013)

Resa i Sara-land av två bokcirkclar (2019) <http://saralidman.se/wp-content/uploads/Resa-i-Saraland-21032114438.pdf>

och - Saras författarskap.